

О.В. Петришин, д-р юрид. наук, професор,
зав. кафедри теорії держави і права
Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого, академік,
віце-президент АПРН України, м. Харків

УДК 340.15

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА В СИСТЕМІ ДІЇ ПРАВА

Теоретично принцип верховенства права можна розглядати, принаймі, у 2-х аспектах.

По-перше, в широкому значенні – як принцип правової організації державної влади в суспільстві, так би мовити, у смислі *верховенства права над державою*. За таких умов верховенство права практично отожднюється з засадами правової державності. Саме так цей принцип тлумачиться у правових системах, які склалися поза межами моделі правової держави, фактично замінивши її англійською конструкцією верховенства (панування) права (rule of law). Наприклад, проблематика *американської перспективи й досвіду підтримання верховенства права* включає широке коло питань: конститу-

ціоналізму, федералізму, поділу влади, громадянських прав, судового захисту, судової системи, кримінального судочинства, адміністративного права тощо [1]. Щодо особливостей розуміння моделі правової держави, то не слід забувати, що вона була започаткована німецькими юристами й певний час зводилась до самообмеження державної влади законом, тобто до верховенства закону, і лише за сучасних умов під впливом англосаксонської доктрини стала пов'язуватися з ідеями панування права, яке є автономним стосовно держави й саме тому здатним до її обмеження.

По-друге, у вузькому розумінні (у плані співвідношення однорідних категорій)

права й закону в регулюванні суспільних відносин, їх ролі в забезпеченні правопорядку, тобто у смислі *верховенства права над законом*. Саме на такий підхід орієнтує ст. 8 Конституції України, що закріплює визнання й дію принципу верховенства права і роз'яснює відповідно до цього його зміст: (а) як найвищу юридичну силу Конституції України, яка передбачає, що закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України й повинні відповідати їй, (б) як пряму дію норм Основного Закону країни, який передбачає гарантування звернення до суду для захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України. Отже, Основний Закон, проголошуючи Україну правовою демократичною державою, виключає тавтологічне широке розуміння верховенства права, натомість орієнтує на тлумачення цього принципу у вузькому значенні – з позиції співвідношення права й закону як *верховенство права над законом*. Звужений, більш спеціальний підхід до розуміння принципу верховенства права дає можливість розглядати питання демократичної організації державної влади й панування права в суспільних відносинах

як відносно автономні, сконцентрувати увагу правознавців на, власне, правовій проблематиці й ролі судових органів як остаточного арбітра з питань права в забезпеченні й захисті прав та свобод людини і громадянина.

Проте проблема тут не лише в тому, щоб указати на відмінності між правом і законом, як це часто-густо зазначається у правовій літературі, оскільки здебільшого вони провадяться із суто нормативістських позицій, як-то право – це зміст, а закон є його формою. Адже навіть в історичному вимірі в період середньовіччя верховенство права трактувалось у більш широкому розумінні – як божественний чи природний закон, призначення якого вбачалося в обмеженні світської (державної) влади. Запровадження принципу верховенства права передовсім передбачає необхідність розгляду правової проблематики у контексті суспільства в цілому, а не лише його державно-владної організації, що дає змогу не тільки розставити важливі акценти в проблематиці співвідношення державної влади і громадянського суспільства, а й створює можливості для більш адекватного розуміння права, зміст якого за цих умов стає глибшим і змістовнішим.

Із цього погляду право фор-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

мується на теренах громадянського суспільства, яке є ареною конфліктів і співпраці різних соціальних інтересів – економічних, політичних, етнічних, моральних тощо. Таке розуміння природи права не лише не виключає, а й передбачає набуття правовими нормами за посередництвом втручання специфічних державно-владних інституцій таких специфічних рис, як чітке і зрозуміле визначення прав та обов'язків, публічне визнання сформульованих правил поведінки, можливість їх примусового гарантування, оскільки саме завдяки цьому право може стати універсальним та ефективним соціальним регулятором. У підсумку сутність і екзистенція права в запропонованому контексті має розглядатись у безпосередньому зв'язку з процесами соціалізації індивідів, характером їх відносин, особливостями національної культури, демократизацією громадського й політичного життя, способами виробництва матеріальних благ та обміну ними, формами участі індивідів і їх об'єднань у процесах правотворення.

Суспільство є й найбільш відповідним підґрунтям для практичного здійснення правових норм, де тільки й можуть скластися реальні показники

ефективності права. Таке розуміння дає змогу прослідити власну, хоча й пов'язану з іншими соціальними явищами історію права як регулятора суспільних відносин на різних етапах розвитку суспільства, наголосити на необхідності запровадження в соціальну матерію принципу верховенства права за посередництвом таких специфічних ненормативних, але правових за своїм змістом вимог, як право на судовий захист, доступність правосуддя, незалежність суду, кваліфікація суддів, остаточний статус судового рішення з питань права.

Безпосередньою теоретичною підставою для адекватного тлумачення змісту принципу верховенства права має стати усвідомлення відмінностей між усталеним для вітчизняного правознавства принципом верховенства закону і, власне, принципом верховенства права. Слід погодитися з думкою щодо необхідності чіткого усвідомлення того незаперечного факту, що 2-х чи навіть 3-х верховенств (якщо врахувати ще й *верховенство конституції*) в одній системі правового регулювання бути не може. Тому лише при визнанні принципу верховенства права, принципу конституційності й принципу законності як окремих і самостійних засад сучасної україн-

ської конституційної теорії та практики досягається узгодженість цих головних складників правопорядку й усувається суперечність, яка неодмінно має місце в разі одночасного вживання таких категорій, як «верховенство права», «верховенство закону» й «верховенство конституції» [3, с. 113]. Подібним чином, хоч й із дещо іншими акцентами й термінологічними неузгодженостями, вибудовують згадану систему принципів П.М. Рабінович і В.М. Селіванов: верховенство права – щодо його обов'язковості в законотворчій діяльності, верховенство Конституції – щодо законодавчих та інших правових актів, і верховенства закону – в ієрархії всіх інших нормативних актів [Див.: 9, с. 46; 10, с. 12].

Звідси важко погодитися з пропозицією щодо піднесення верховенства закону до рівня принципів Конституції України [12, с. 5], який фактично є лише принципом побудови системи законодавства: адже й у межах позитивістської концепції принцип законності завжди розумівся ширше від верховенства закону, а саме як такий, що охоплював дотримання і законів, і підзаконних актів саме в аспекті діяльності суб'єктів права. Як раніше, так і сьогодні ні в кого не викликає запереч-

чень позиція стосовно первинності норм права перед статтями нормативно-правових актів, а також зумовленої цим необхідності проведення відповідних змістовних відмінностей між системою законодавства й системою права. Адже право не може бути ідентичним навіть у єдності й усій сукупності писаних законів [5, с. 35], що насамперед засвідчують самі тексти нормативно-правових актів, які є принципово відкритими для оцінки й тлумачення.

Для більш чіткого проведення співвідношення між правом і законом поняття права має поширюватись не тільки за межі позитивістського розуміння як наказу держави, а й нормативістських установок, коли воно трактувалось як належне, що охоплює лише правила поведінки, в напрямку врахування певних ненормативних, діяльнісних аспектів, які є необхідними елементами реалізації правових норм, розуміння права як певної соціальної реальності. Адже прийняття закону чи іншого нормативно-правового акта не означає досягнення правопорядку, а є тільки його нормативною передумовою, початком, а не кінцевим результатом процесу правового регламенту. Однак такий підхід не означає приниження норматив-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

них засад у системі правового регулювання, оскільки регулятором у точному смислі цього терміна, який задає вихідні параметри для всієї системи впорядкування суспільних відносин, є й залишається норма права. Ідеться лише про нагальну необхідність урахування інших важливих чинників, здатних гарантувати досягнення реальних результатів, забезпечити справжню ефективність законодавства, своєрідне тестування норм на життєздатність, остаточною критерієм якої виступають судові рішення.

Тому пошуки права, як підкреслює М.І. Козюбра, що мають відбуватися на шляху поєднання загальнолюдських цінностей, зокрема таких, як справедливість, свобода, гуманізм, і формально-регулятивних цінностей права – нормативності, рівності перед законом тощо, є завданням як законотворчих, так і нормозастосовчих державних органів, передусім судів [8, с. 28]. До цих орієнтирів можна додати ще й певні соціологічні критерії щодо необхідності врахування особливостей конкретної ситуації, використання найоптимальніших правових засобів і способів вирішення соціально-правового конфлікту.

Отже, якщо принцип верховенства закону може розглядатися насамперед статично, як пріоритет закону в системі нормативно-правових актів, то верховенство права є питанням, що стосується *життя права*, творення правових норм, їх здійснення й застосування органами державної влади, перш за все, судами. У спеціальному контексті ця проблема може бути подана вітчизняним правознавством у вигляді започаткованої В.М. Горшеньовим адаптації положень концепції юридичного процесу в широкому тлумаченні як форми життя права [4]. Оскільки серцевиною юридичного процесу як форми життя права є судочинство, то верховенство права покликано виступати насамперед певним юридичним стандартом прийняття судового рішення, який засвідчує неупередженість правосуддя й намагання суддів поновити справедливість прийняттям відповідного рішення [12, с. 118].

Принцип верховенства права означає ще й необхідність виходу за межі принципу законності, інакше питання про верховенство права позбавляється будь-якого самостійного сенсу. Зрозуміло, що в правовій державі континентального типу, до взірця якої прагне й Україна, суспільні відносини не можуть не функціонувати

інакше, ніж в умовах презумпції законності, що в певних складних правових ситуаціях не виключає необхідності розширення її меж шляхом урахування інших, так званих надпозитивних правових чинників. Отже, верховенство права не підміняє й не скасовує принцип законності, а розвиває його до нової якості – панування права, поглиблюючи від суто формальних вимог дотримання норм у напрямку пошуку складників, власне, правового (органічного, ідеального) змісту регулювання суспільних відносин. Звернімо увагу й на те, що й за умов беззастережного панування юридичного позитивізму науковцям не вдавалось оминати цю проблему, яка загострювалась у процесі застосування норм права судовими органами. Зрештою, й судовий вирок згідно з кримінально-процесуальним законом завжди мав відповідати не тільки формальним критеріям законності, а й неформальним ознакам обґрунтованості.

Проблему пошуку правового змісту закону, за критерії якого пропонувалися *справедливість, правовий ідеал, правова природа речей, загальна воля народу*, розглядає М.І. Козюбра [Див.: 7, с. 83; 2, с. 26]. До переліку цих орієнтирів слід додати ще й популярне

в неюридичних колах посилення на *дух закону*, коли питання необхідності виходу за його межі й розглядалися через призму співвідношення *духу й букви закону*, закликів брати до уваги обидва критерії. Усі ці орієнтири відображали відповідний рівень праворозуміння, були проекцією актуальних у свій час метафізичних і метафоричних способів осмислення правової реальності. Наразі, утвердження прав людини як стратегічного орієнту розвитку національної правової системи, надання їм найвищого конституційного авторитету, євроінтеграційні прагнення України – усе це створює необхідні передумови для визнання принципової і предметної однорідності таких феноменів, як права людини і право, коли вони розуміються як явища однієї сутності [7, с. 92]. Права людини у сучасному трактуванні їх змісту не можуть існувати за межами правової системи навіть у найбільш специфічному її розумінні, оскільки вони є її соціально-антропологічним фундаментом. Так само і право, функціонуючи у виді цілісної правової системи, без опори на права людини ризикує стати не лише беззмістовним, а й не пристосованим до потреб та інтересів індивідів. Адже в будь-якому випадку правові норми не

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

можуть використовуватися, виконуватися, дотримуватися чи застосовуватися поза межами свідомої вольової поведінки (дії чи бездіяльності) людини.

Кваліфікація прав людини як найвищих критеріїв і вимог до правового характеру змісту закону передбачає врахування певних аспектів принципу верховенства права щодо різних суб'єктів. Коли стосовно пересічних громадян правомірною (згідно з правом) може вважатися будь-яка поведінка в межах «дозволено все, що законом не заборонено», тобто принципу верховенства права у повному його сенсі, то щодо державних органів і їх посадових осіб діє загальнообмежувальний підхід – «дозволено лише те, що записано у законі», тобто передовсім принцип законності. Разом ці дві іпостасі принципу верховенства права дозволяють розглядати його як універсальний стосовно всіх суб'єктів правових відносин, акцентувати на такій принциповій особливості панування права в процесі впорядкування суспільних відносин, як взаємна відповідальність особи й держави. Відповідно правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, згідно з якими ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством; органи держав-

ної влади й органи місцевого самоврядування, їх посадовці зобов'язані діяти лише на підставі й у межах повноважень та в спосіб, що передбачені Конституцією й законами України (ст. 19 Конституції).

Водночас не можна погодитися з тим, що принцип верховенства права означає визнання пріоритету права перед іншими соціальними нормами (мораллю, звичаями тощо) [13, с. 342]. З нашого погляду, тут скоріше має йтися про диференціацію різних сфер соціальної життєдіяльності сучасного суспільства, кожна з яких регламентується відповідними, найбільш адекватними саме для цих відносин нормативами. Конфлікт між різними видами соціальних норм – явище небажане й скоріше негативне, що свідчить про незбалансованість і, зрештою, неефективність системи соціального регулювання в цілому. Мораль є не менш надійним підґрунтям суспільства, ніж право, хоча вони й виконують у системі соціального регулювання різні функції. Тому далеко не всі суспільні відносини мають включатися до предмета правової регламентації, впорядковуватися таким специфічним інструментом, як правові норми. Специфіка правових норм полягає не в тому, що ними нібито можуть регулю-

ватися будь-які відносини, певні особливості останніх (відносин) вимагають впорядкування відповідними, саме правовими нормами. Правові норми регламентують лише ті стосунки між соціальними суб'єктами, значимість яких виходить за межі їх особистих взаємин, стосується «будь-якої третьої особи» (інерсуб'єктивність – Габермас), тобто набуває ознак загальності, яка тягне за собою всі публічно-владні атрибути.

Система правової регламентації будується на пріоритетності норм права, а моральні відносини формуються на засадах моральних установок, тому правові норми теж малопридатні для регулювання моральних відносин, як і моральні норми – для правових. Як результат – людина отримує необхідний простір індивідуальної свободи й водночас позбавляється тягаря постійного морального вибору у сфері дії правових нормативів, що мають загальнообов'язковий характер, що, власне, і є належною запорукою правопорядку. Стосовно цього А.П. Заєць обґрунтовано включає до змісту верховенства права принцип мінімальної достатності правового регламентування суспільних відносин, доводячи, що право повинно діяти лише там, де інші регулятори є неефективними,

де потрібне впорядкування на підставі владного впливу, оскільки право порівняно з іншими соціальними регуляторами має переваги в можливостях здійснювати результативний субсидіарний вплив на організацію державної влади, стабілізацію суспільного життя, забезпечення захисту особи і встановлювати обмеження державної влади [6, с. 4].

Принцип верховенства права запроваджується законодавством з акцентом на дію права, насамперед на процес його застосування судовими органами. Перш за все підкреслимо загальний процесуальний статус цього принципу, оскільки за ст. 2 Закону «Про судоустрій України» суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує захист гарантованих Конституцією та законами України прав та свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства і держави. Отже, завданням Конституційного Суду вважається гарантування верховенства Конституції України як Основного Закону держави на всій території України (ст. 2 Закону «Про Конституційний Суд України»). Стаття 4 цього Закону відносить верховенство права до числа основних принципів діяльності Конституційного

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

Суду.

Перше тлумачення цього принципу наводить постанова Пленуму Верховного Суду України «Про застосування Конституції країни при здійсненні правосуддя» від 1 листопада 1996 р., яка, посилаючись на ст. 8 Основного Закону України, наголошує на праві судів при розгляді конкретних справ оцінювати зміст будь-якого закону чи іншого нормативно-правового акта з точки зору його відповідності Конституції й у всіх необхідних випадках застосовувати її як акт прямої дії. Для цього у разі невизначеності в питанні про те, чи відповідає Конституції України застосований закон або закон, який підлягає застосуванню в конкретній справі, суд за клопотанням учасників процесу або за власною ініціативою зупиняє розгляд справи і звертається з мотивованою ухвалою до Верховного Суду України, який згідно з конституційними нормами може порушувати перед Конституційним Судом України питання про відповідність Конституції законів та інших нормативно-правових актів, тобто про їх конституційність. Суд має безпосередньо застосовувати Конституцію, якщо: (1) зі змісту норм Конституції не випливає необхідності додаткової регламентації її положень законом;

(2) закон, який був чинним до введення в дію Конституції чи прийнятий після цього, суперечить їй; (3) правовідносини, що розглядаються судом, законом України не врегульовано, а нормативно-правовий акт, прийнятий Верховною Радою або Радою міністрів Автономної Республіки Крим, суперечить Конституції України; (4) укази Президента України, які внаслідок їх нормативно-правового характеру підлягають застосуванню судами при вирішенні конкретних судових справ, суперечать Конституції.

Зрозуміло, що суд не може, застосувавши Конституцію як акт прямої дії, визнати неконституційними закони чи правові акти, перелічені в ст. 150 Основного Закону країни, оскільки це віднесено до компетенції Конституційного Суду України. Разом із тим суд на підставі ст. 144 Конституції може визнати не відповідаючими Конституції чи законам України рішення органів місцевого самоврядування, а на підставі ст. 124 Конституції – акти органів державної виконавчої влади (міністерств, відомств, місцевих державних адміністрацій тощо). У той же час нормативно-правові акти будь-якого державного чи іншого органу (акти Президента, постанови Верховної Ради, постанови і розпорядження Кабінету

Міністрів, нормативно-правові акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим, акти органів місцевого самоврядування, накази й інструкції міністерств і відомств, накази керівників підприємств, установ, організацій та ін.) підлягають оцінці на відповідність як Конституції, так і закону. Якщо при розгляді справи буде встановлено, що нормативно-правовий акт, який підлягав застосуванню, не відповідає чи суперечить закону, суд зобов'язаний застосувати той закон, який регулює ці правовідносини (законність).

Однак Цивільний процесуальний кодекс України, прийнятий 18 березня 2004 р., не містить прямих посилань на принцип верховенства права. Хоча з огляду на новий підхід до розуміння специфіки цивільно-правового регулювання, задекларований Цивільним кодексом України в частині загальних засад цивільного законодавства, таке посилання було б доречним, адже йдеться про такі змістовні правові положення, як-от: (а) неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини; (б) неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, установлених Конституцією України й законом; (в) свобода договору;

(г) свобода підприємницької діяльності, не забороненої законом; (д) судовий захист цивільного права й інтересу; (е) справедливість, добросовісність і розумність.

Проте ст. 8 Цивільного процесуального кодексу України надає можливості суду у складних правових ситуаціях здійснювати вихід за межі принципу законності у формальному його розумінні. Зокрема, в разі виникнення у суду сумніву під час розгляду справи щодо відповідності закону чи іншого правового акта Конституції України, вирішення питання про конституційність якого належить до юрисдикції Конституційного Суду України, суд звертається до Верховного Суду для вирішення питання стосовно внесення до Конституційного Суду подання щодо конституційності закону чи іншого правового акта. Крім того, якщо спірні відносини не врегульовані законом, суд застосовує закон, що впорядковує подібні за змістом відносини, тобто аналогію закону, а за браком такого – виходить із загальних засад законодавства, оперуючи аналогією права. І насамкінець, суду забороняється відмовляти в розгляді справи з мотивів відсутності, неповноти, нечіткості, суперечливості законодавства, що регламентує спірні відно-

сини.

Чинний Кримінально-процесуальний кодекс України (далі – КПК) підкреслює, що при відправленні правосуддя в кримінальних справах судді й народні засідателі є незалежними й підкоряються тільки закону (ст. 18). А ось один з проєктів нового КПК відносить до переліку засад кримінального провадження водночас і законність, і дотримання принципу верховенства права. При цьому законність тлумачиться ст. 8 цього Кодексу досить широко. Зокрема, суб'єкти кримінального провадження зобов'язані неухильно додержуватися вимог не лише Конституції України, цього Кодексу та інших законів України, а й чинних міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Крім того, суд, установивши, що положення кримінально-процесуального закону суперечать Конституції, призупиняє розгляд справи до одержання рішення Конституційного Суду України із цього питання (конституційність).

Найбільш вдалим щодо адаптації принципу верховенства права виявився Кодекс адміністративного судочинства України (далі – КАС), прийнятий 6 липня 2005 р. Звідси – завдання адміністративного

судочинства, яким є захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадовців і службовців, інших суб'єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій на засадах законодавства (ст. 2). Для цього адміністративному суду надаються широкі можливості провадити перевірку у справах стосовно оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень, з'ясовуючи, чи вчинені вони: (1) на підставі, в межах повноважень та у спосіб, передбачені Конституцією й законами України; (2) з використанням повноваження з метою, з якою це повноваження надано; (3) обґрунтовано, тобто з урахуванням усіх обставин, що мають значення для прийняття рішення (вчинення дії); (4) безсторонньо (неупереджено); (5) добросовісно; (6) розсудливо; (7) з дотриманням принципу рівності перед законом для недопущення несправедливої дискримінації; (8) пропорційно, зокрема, з дотриманням необхідного балансу між будь-якими несприятливими наслідками для прав, свобод та інтересів особи і цілями, на досягнення яких спрямовано це

рішення (дія); (9) з урахуванням права особи на участь у процесі прийняття рішення; (10) своєчасно, тобто протягом розумного строку.

Верховенство права і законність належать до принципів адміністративного судочинства і викладені окремо в різних статтях КАС України. Стаття 8 КАС надає розгорнуте розуміння верховенства права, вважаючи основним елементом його змісту конституційний припис, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями й визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Для застосування цього принципу суд наділяється правом враховувати судову практику Європейського Суду з прав людини. Відповідно до цього саме принцип верховенства права (а не законності) тлумачиться як такий, що передбачає заборону відмови в розгляді й вирішенні адміністративної справи з мотивів неповноти, незрозумілості, суперечливості чи відсутності законодавства, яке регулює спірні відносини.

Згідно з цим КАС при вирішенні справи керується принципом законності, відповідно до якого органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові і службові особи зобов'язані діяти лише на

підставі, в межах повноважень та у спосіб, передбачені Конституцією й законами України (ст. 9). Отже, суд вирішує справи на підставі Конституції й законів України, а також міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, і застосовує інші нормативно-правові акти, прийняті відповідним органом на підставі, у межах повноважень та у спосіб, передбачений Конституцією й законами України. У випадку невідповідності нормативно-правового акта Конституції чи закону України, міжнародному договору, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, або іншому правовому акту суд застосовує правовий акт, який має вищу юридичну силу. Так само, як і інші процесуальні кодекси, КАС України поширює принцип законності на міжнародні договори, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, вважаючи їх згідно з конституційним положенням актами вищої юридичної сили, ніж закон, розширює розуміння принципу законності за рахунок конституційності. Адже у разі виникнення в суду сумніву під час розгляду справи щодо відповідності закону чи іншого правового акта Конституції України, вирішення питання про конституційність якого належить до юрисдикції

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

Конституційного Суду, суд звертається до Верховного Суду України для вирішення питання стосовно внесення до Конституційного Суду України подання щодо конституційності закону чи іншого правового акта. Прийнятим для всіх процесуальних кодексів є й посилання, що за браком закону, що впорядковує

відповідні правовідносини, суд застосовує закон, що регулює подібні правовідносини, тобто аналогію закону, а за відсутності такого закону – виходить із конституційних принципів і загальних засад права, оперуючи аналогією права, що теж означає вихід за формальні вимоги законності.

Список літератури: 1. Верховенство права: Сборник. – М.: Прогресс, 1992. – 87 с. 2. *Гайворонський В.* Конституційний принцип верховенства права // Право України. – 2003. – № 5. – С. 26-31. 3. *Головатий С.* «Верховенство закону» versus «верховенство права»: філологічна помилка, професійна недбалість чи науковий догматизм? – Вісн. Акад. прав. наук України. – 2003. – № 2(33) – 3(34). – С. 96-113. 4. *Горшенев В.М.* Юридический процесс: – Харьков: Основа, 1985. – 156 с. 5. *Грасхоф К.* Принцип верховенства права в конституційному судочинстві // Вісн. Конституц. Суду України. – 2000. – № 4. – С. 33-38. 6. *Заєць А.* Принцип верховенства права (теоретико-методологічне обґрунтування) // Вісн. Акад. прав. наук України. – 1998. – № 1 (12). – С. 3-15. 7. *Козюбра М.* Правовий закон: проблема критеріїв // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2003. – № 2(33) – 3(34). – С.83-96. 8. *Козюбра М.* Принцип верховенства права і конституційна юрисдикція // Вісн. Конституц. Суду України. – 2000. – № 4. – С. 24-33. 9. *Рабінович П.М.* Філософія права: деякі наукознавчі аспекти // Вісн. Акад. прав. наук України. – 1997. – № 1 – С. 36-46. 10. *Селіванов В.* Методологічні проблеми запровадження конституційних принципів «верховенства права» і «верховенства закону» // Право України. – 1997. – № 6. – С. 8-18. 11. *Шаповал В.* Верховенство закону як принцип Конституції України // Право України. – 1999. – № 1. – С. 5-7. 12. *Шевчук С.* Основи конституційної юриспруденції. – Х.: Консум, 2002. – 292 с. 13. Юридична енциклопедія: В 6-ти т./ Відп. ред. Ю.С. Шемшученко. – К.: Укр. енцикл., 1998. – Т.1. – 672 с.

Надійшла до редакції 10.12.2008 р.